

Janusz Siatkowski

Rec.: *Český jazykový atlas. Dodatky*, Praha 2011,
579 ss. + 2 płyty CD z tekstami gwarowymi

Po opublikowaniu pięciu zaplanowanych tomów *Czeskiego atlasu językowego* (ČJA)¹ wydano osobny tom nazwany dodatkami. Szkoda, że nie został on oznaczony kolejnym numerem, co ułatwiłoby powoływanie się na ten dodatkowy tom.

Tom dodatków zawiera przedmowę (s. 5–6), część wstępną z podstawowymi informacjami o Atlasie (s. 9–10), wykaz zbadanych punktów (s. 11–20), wykaz regularnych fonetycznych wariantów regionalnych (s. 21–33), kwestionariusze (s. 35–217), charakterystyki punktów Atlasu (s. 219–341), teksty z nagrań magnetofonowych (s. 342–391), indeksy (s. 392–546), bibliografię (s. 547–573), wykazy skrótów (s. 574), wykaz eksploratorów (s. 575) oraz streszczenie niemieckie i angielskie (s. 576–579).

W krótkiej przedmowie (s. 5–6) zwrócono uwagę na podsumowujący charakter tego tomu, przedstawiającego Atlas jako całość z różnego typu uściśleniami i uzupełnieniami przynoszącymi pełny kwestionariusz, charaktery-

¹ J. Siatkowski, Rec.: *Český jazykový atlas, t. I* (1992), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 32, 1995, s. 365–378; tenże, Rec.: *Český jazykový atlas, t. II* (1997), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 35, 1999, s. 335–347; tenże, Rec.: *Český jazykový atlas, t. III* (1999), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 37, 2001, s. 255–266; tenże, Rec.: *Český jazykový atlas, t. IV* (2002), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 38, 2002/3, s. 225–238; tenże, Rec.: *Český jazykový atlas, t. V* (2005), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 42, 2007, s. 311–325.

stykę punktów Atlasu, obszerną bibliografię, inne niż w tomach poprzednich opracowanie indeksów. Informacje te podano w przedmowie częściowo w innej kolejności niż rozdziały w omawianej publikacji.

Podstawowe informacje o Atlasie (s. 9–10) stanowią syntetyczne ujęcie z obszernego wstępu w pierwszym tomie Atlasu. Dotyczą bezpośrednich badań terenowych, przeprowadzonych w latach 1964–1972 w 420 punktach wiejskich, a w latach 1973–1976 w 57 punktach miejskich, struktury siatki punktów wiejskich i miejskich, wykorzystywanego do badań terenowych kwestionariusza i konsekwentnego wykorzystywania trzech warstw językowych: mowy starej generacji wiejskiej oraz starej i młodej generacji w miastach. Badaniami objęto przede wszystkim tradycyjną warstwę dialektów wiejskich, wybierając osoby starszej generacji. Nie pominięto jednak form interdialektalnych, form potocznego języka nieliterackiego (obecna čeština) i języka literackiego – to oczywiście z odpowiednią charakterystyką (starsza i młodsza generacja, przejścia z języka literackiego). Starano się ustalić formy najczęstsze i przestarzałe, znane tylko pasywnie. Dzięki temu, jak pisałem w recenzji pierwszego tomu, Atlas pokazuje nie tylko zróżnicowanie tradycyjnych dialektów wiejskich, lecz również mowę miejską w stosunku do dialektów wiejskich oraz procesy integrujące zachodzące w języku potocznym miast i wsi oraz zarysowujące się tendencje przyszłego rozwoju.

Powtórzone podawane na początku wszystkich pięciu tomów Atlasu wykazy zbadanych miejscowości (s. 11–20) według ośmiu podstawowych obszarów dialektalnych (z mapą podkładową oraz mapą pomocniczą, ilustrującą podział na wydzielone obszary) oraz zestawienie około 60 regularnych zmian fonetycznych (s. 21–33) wraz z sześcioma mapami izoglosowymi, ilustrującymi zasięgi geograficzne tych zmian. Ponadto dodano tu mapę podziałów dialektalnych A. Frinty z roku 1916, uważaną za pierwszą w ogóle w Czechach mapę dotyczącą geografii językowej.

Ważne są publikowane tu (s. 35–217) dwa kwestionariusze wykorzystywane do badań nad *Czeskim atlasem językowym*: kwestionariusz ogólny oraz kwestionariusz do badania mowy miejskiej, ogłaszany drukiem po raz pierwszy. Przygotowywano je niezwykle starannie po sporządzeniu inwentarza zjawisk dyferencyjnych w zakresie poszczególnych płaszczyzn językowych i wytypowaniu konkretnych pozycji gwarantujących reprezentatywność wybranych wyrazów zarówno z punktu widzenia systemu językowego, jak i przewidywanego podziału terytorialnego. Podawana tu wersja powstała po wielu zmianach opracowań wcześniejszych.

Kwestionariusz ogólny liczy łącznie 2649 pytań. Poprzedzony jest kilkoma pytaniami dotyczącymi samego przeprowadzania badań: dane o eksploratorze,

informatorach, ich pochodzeniu, wykształceniu i wykonywanym zawodzie, o samej wsi, jej położeniu, historii itp. Składa się z dwóch części: A. słownikowej, podzielonej na zespoły i działy tematyczne i B. dotyczącej problemów gramatycznych. Najobszerniejsza część A, licząca 2129 pytań, podzielona jest na 7 zespołów i 21 działów tematycznych, np. II. Gospodarka: 6. siedziba gospodarska (pytania 616–742), 7. bydło (743–913), drób (914–969) itd. Część B zawiera pytania (2130–2649) dotyczące fonetyki, fleksji, słowotwórstwa, nazw miejscowych i składni (tu przewidziano sporządzenie nagrań magnetofonowych). Do kwestionariusza ogólnego były dołączone 64 rysunki pewnych realiów wiejskich, jak uprzęż dla konia, części wozu, pług, maselnica itp. oraz dwa indeksy: indeks ogólnych nazw desygnatów i indeks zjawisk gramatycznych. Niektóre pytania miały specjalne oznaczenia sygnalizujące, że należy je wypełniać tylko w podstawowej, rzadszej siatce punktów lub tylko w określonym regionie, jak w Czechach właściwych – Č, w Czechach południowo-zachodnich – JZ, w Czechach południowo-wschodnich – SV, na Morawach – M, w punktach hanackich – H, laskich – L, wschodniomorawskich – VM, na pograniczu morawsko-słowackim – MS.

W dodatkowym kwestionariuszu przeznaczonym do badania mowy miejskiej, zawierającym 139 pytań (2650–2788) specjalnie zaznaczono pytania przeznaczone tylko dla informatorów starszej lub tylko młodszej generacji.

Publikowane kwestionariusze mają jeszcze dodatkową informację o wykorzystaniu zebranych materiałów na mapach umieszczonych w opublikowanych pięciu tomach. Zmapowano wprawdzie roboczo wszystkie pozycje, ale nie wszystkie można było ogłosić drukiem. Okazuje się, że materiał pewnych pytań został użyty do sporządzenia dwóch, a nawet kilku map, co zostało oznaczone symbolem ČJA z rzymskim numerem tomu i po kresce arabskim numerem wskazującym na kolejność mapy w danym tomie, np. na s. 44: pytanie 74: *soused* ČJA V-35, V-72a, V-285 (3 mapy); na s. 50 pytanie 199 *hřeblo*: ČJA I-174, V-63b, V-274 (trzy mapy); na s. 55 pytanie 308 „*poklička*” (*pokryvadlo*) ČJA I-145, V-102c *pokryvadlo*, V-261 a) *habr*, b) *kopřiva*, V-283 *tríska* (4 mapy). Również materiał odpytany tylko w rzadkiej siatce punktów często stał się podstawą mapy, por. np. 83 pytanie 853 „*jed!*”: ČJA III-200, pytanie 854 „*stůj!*”: ČJA III-201, pytanie 855 „*nalevo!*”: ČJA III-202, pytanie 856 „*napravo!*”: ČJA III-203, pytanie 857 „*couvni!*”: ČJA III-204.

Tak opracowane kwestionariusze dają informację o stopniu wykorzystania zebranych materiałów do sporządzania map. W atlasach gwarowych kwestionariusze jako służące tylko do zbierania map są zazwyczaj umieszczane na początku publikacji.

Duże znaczenie ma obszerny rozdział podający charakterystyki zbadanych punktów (s. 219–341). Bardzo pomaga w zrozumieniu językowych podziałów geograficznych, tworzeniu się różnych areałów i obcych zapożyczeń. Charakterystyki te zostały sporządzone według określonego schematu.

Nazwy poprzedzone są numerem punktu o trzech miejscach, w którym pierwsza liczba sygnalizuje przynależność do określonej gwary, a dwie następne miejsce w sieci miejscowości należących do tej gwary. Oprócz nazwy oficjalnej podawana jest jej postać gwarowa (wykazująca charakterystyczne gwarowe cechy fonetyczne i często różnice w zakresie rodzaju gramatycznego oraz liczby pojedynczej lub mnogiej). Podawana przynależność administracyjna z okresu badań (1974) i dawniejsza (z roku 1930) też często ulegała zmianie.

Dalsze informacje o punktach dotyczą:

1. wysokości nad poziomem morza;
2. pierwszej wzmianki historycznej;
3. liczby mieszkańców (dla miejscowości położonych w górach charakterystyczny jest często jej znaczny spadek, np. dla punktów 101–111), struktury zawodowej, zatrudnienia na miejscu lub dojeżdżania do pracy;
4. szkoły, przynależności do parafii;
5. odległości od najbliższej stacji kolejowej i połączeń drogowych;
6. ośrodka kulturalnego i gospodarczego;
7. ogólnego charakteru miejscowości (jej historii, kontaktów z ludnością innojęzyczną na pograniczu słowackim, polskim i niemieckim, włączeniu w latach 1938–1945 do Rzeszy Niemieckiej na pograniczu niemieckim itd.).

Wybór 70 tekstów gwarowych (s. 342–391), które nagrano w czasie badań w ponad 400 miejscowościach, przedstawiono na dwóch płytach i w zapisie gwarowym. Nagrania te – robione w różnych warunkach nie były doskonałe pod względem technicznym, ale zostały przygotowane do druku po profesjonalnym usunięciu szumów i oczyszczeniu z zakłóceń – stanowią dobrą ilustrację dźwiękową przedstawianych gwar czeskich. Reprezentują one wszystkie najważniejsze typy gwarowe: na pierwszej płycie podano teksty czeskie, na drugiej morawskie i śląskie. Podano też krótki przegląd podziału dialektalnego języka czeskiego (s. 344–349). Do tekstów dano objaśnienia mniej znanych cech gwarowych, a często także wyliczenie tych cech, ilustrując je przykładami występującymi w danym tekście.

W grupie czeskiej zamieszczono też teksty z terenu Polski: z Jakubowic i Pstrążnej pod Kudową oraz z Kuropatnika, Gęsińca pod Strzelinem i z samego Strzelina. Mają one już znaczenie historyczne. Należy zwrócić uwagę, że podobnie jak te wyspy, również punkty atlasowe z terenu Polski, jak Slané

– Słone (p. 118) i Jakubovice – Jakubowice (p. 119) pod Kudową oraz punkty Bránice – Branica (p. 801), Velké Petrovice – Wielkie Pietrowice (p. 818) i Křenovice – Krzanowice (p. 819) pod Głubczycami i Raciborzem dziś już zupełnie zatraciły swój dawniej czeski charakter².

Dwa obszerne indeksy alfabetyczne (s. 392–544): hasłowych nazw map, tj. tytułów map oraz form wyrazowych występujących na mapach i w komentarzach nie stanowią mechanicznego scalenia odpowiednich indeksów publikowanych przy poszczególnych tomach. Wprowadzono liczne uściślenia i uzupełnienia, dzięki czemu umożliwiają znalezienie w tekście wszystkich podanych tam przykładów.

W indeksie tytułów map (s. 392–410) liczbą rzymską oznacza się numer tomu, a po kresce liczbą arabską numer pozycji zajmowanej w danym tomie, następnie w nawiasie podane są strony, na których jest ta pozycja omawiana oraz symbol nazwiska autora/autorów opracowania, np. **bidlo** I-170 (324, 326; Jč = Jančák. Przy pozycjach omówionych w tomie V zazwyczaj w nawiasie podaje się jeszcze, o jakie zjawisko chodzi, np. **bandur** x **brambor** (pęki izogłos) V-461.1 (623, 650; Kl = Kloferová); **bič** (rozwoj miękkich spółgłosek wargowych) V-227a (332–334; Bh = Balhar) itd.

Poza tym przytaczane są, oznaczone kursywą, pozycje wiążące się luźno z prezentowaną mapą, które przytoczono w komentarzu do mapy tylko dla celów porównawczych (tzw. přikomentované položky), np. *beseda* (sousedské posezení s rozhovorem) II-196 (417–418; Om = Omelková) – na mapie tej pozycji w tomie II nazwy *beseda* nie było, podobnie *bubec* (wymiana spółgłosek wargowych) V-322 (444, 446; Bá = Bachmannová) – na mapie tej pozycji umieszczono tylko nazwy podstawowe *couvá* ‘cofa się’ i *ovar* ‘głowizna’, natomiast o wyrazie *búbec* < *vúbec* < *obec* wspomina się tylko w komentarzu. W Atlasie często wielu wyrazów czeskich, wymienianych w komentarzach dla celów porównawczych z wieloma interesującymi informacjami (o ich zasięgu terytorialnym, znaczeniu itp.), w indeksach form wyrazowych nie umieszczano. Zwróciłem na to uwagę w recenzji II tomu Atlasu.

W indeksie form wyrazowych (s. 411–544) lokalizacja podawana jest za pomocą cyfr arabskich: najpierw numer tomu, a po przecinku numer strony, na której pojawia się dany wyraz po raz pierwszy. Tu również informacja jest bardzo rozbudowana. Często podaje się, jakiego zjawiska dany wyraz dotyczy, a przy wyrazach występujących na mapach leksykalnych ich znaczenie,

² J. Siatkowski, *Polsko-czeskie kontakty językowe na terenie Polski*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 39, 1994, s. 231–246.

np. *Adam* proteza 5, 354; *Adna* grupy spółgłoskowe *nn*, *dn* 5, 426; *aj dá pokoj* dysymilacja 5, 424; *baruška* 'sluněčko sedmítečné' = 'biedronka' 2, 131; *bařina* 'močál' = 'mokradło' 2, 313, 'močůvka' = 'gnojówka' 3, 426; *bařyna* 'kaluž (po dešti)' = 'kałuża (po deszczu)' 2, 316 itd.

Jak widać, indeksy w *Czeskim atlasie językowym* opracowano w sposób bardzo przemyślany, podając informacje, których w indeksach do prac językoznawczych z zasady się nie umieszcza. Te dokładne indeksy wspaniale ułatwiają korzystanie z materiałów Atlasu.

Na szczególną uwagę zasługuje niezwykle bogata bibliografia prac dotyczących dialektologii czeskiej (s. 547–573). Obejmuje ona okres od roku 1968, ponieważ przyjęto, że wcześniejsze prace podał J. Bělič w swojej monografii *Nástin české dialektologie*, Praha 1972. Przedstawiona tu bibliografia podzielona jest na kilka działów: publikacje książkowe (547–548), osobne rozdziały w publikacjach książkowych (549), atlasy językowe (550–551), płyty kompaktowe (551), artykuły (551–565), prace doktorskie (kandydackie) (566) oraz prace dyplomowe (566–573). Uderza wielka liczba opracowanych na uczelniach czeskich (w Pradze, Brnie, Ostrawie, Opawie, Ołomuńcu, Hradcu Králové, Ústí nad Łabą, Czeskich Budziejowicach), prac dyplomowych. Jest ich niemal 500.

W recenzjach pięciu tomów *Czeskiego atlasu językowego* wskazywałem, że przynosi on bogatą informację o wszystkich płaszczyznach językowych – fonetycznej, fleksyjnej, słowotwórczej i leksykalnej oraz składniowej dialektów czeskich. W dziele tym dzięki zastosowaniu głęboko przemyślanej, nowatorskiej techniki map syntetyzujących w poręcznym formacie opublikowano imponującą liczbę ponad 1600 map dotyczących wszystkich wspomnianych płaszczyzn językowych, a w tomie piątym 15 map z 60 pękami izoglos zbiorczych uwzględniających cały korpus Atlasu.

Jak pisałem, wielką zaletą Atlasu jest pomysłowe przedstawienie skomplikowanej czeskiej sytuacji językowej, uwzględniające nie tylko zróżnicowanie tradycyjnych dialektów wiejskich, lecz także ich stosunek do mowy miejskiej i do języka literackiego oraz procesy integracyjne zachodzące w języku potocznym miast i wsi. Interesującym uzupełnieniem wersji drukowanej Atlasu jest wersja on-line. Na stronie <http://cja.ujc.cas.cz/cja.html> można przeglądać zawartość dwóch pierwszych tomów – zarówno mapy, jak i komentarze.

Opublikowany obecnie tom dodatków dobrze uzupełnia podane w piątym tomie podsumowanie, dające wyczerpujące zestawienie podziałów terytorialnych w zakresie wszystkich płaszczyzn językowych reprezentowanych w Atlasie i stwarza wspaniałe możliwości dotarcia do przedstawionego w nim wielkiego bogactwa materiałowego.